

**«У НЕВЕЛИЧКОМУ І НЕ ДУЖЕ ЦІКАВОМУ КАТЕРИНОСЛАВІ...»:
ОБРАЗ МІСТА НА ДНІПРІ У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ
О.С. АФАНАСЬЄВА-ЧУЖБИНСЬКОГО**

Вперше в історіографії проаналізовано формування та складові образу Катеринослава у літературно-етнографічній творчості О.С. Афанасьєва-Чужбинського середини ХІХ ст.

Ключові слова: Катеринослав, образ міста, Афанасьєв-Чужбинський, реалізм, запорозький зимівник, парки, ярмарки, театр.

Впервые в историографии проанализировано формирование и составляющие образа Екатеринослава в литературно-этнографическом творчестве А.С. Афанасьева-Чужбинского середины ХІХ в.

Ключевые слова: Екатеринослав, образ города, Афанасьев-Чужбинский, реалізм, запорожский зимовник, парки, ярмарки, театр.

First in the historiography is analyzed the formation and the elements of the image of Yekaterinoslav City in the literary-ethnographical creation of russian writer Alexander Afanasiev-Chuzhbinsky in the middle of 19 century.

Key words: Yekaterinoslav, image of the city, Alexander Afanasiev-Chuzhbinsky, realism, zymivnik (Zaporizhzhya Cossack farm), parks, fairs, theatre.

Проблеми формування та побутування образів міста в літературних, історичних та ідеологічних дискурсах є одним із визнаних напрямів світової історіографії, проте, доволі повільно досліджуються на вітчизняних теренах. У повній мірі це відноситься й до Катеринослава, де процеси культурного моделювання міського образу / образів почалися ледь не раніше за реальний процес формування міста. Остання чверть ХVІІІ – середина ХІХ ст. дали яскраву галерею образів раннього Катеринослава, переважно зосереджених у літературній творчості низки авторів Сентименталізму та Романтизму.

Ці образи міста часто суб'єктивні, їх окремі елементи міцно імплантувалися в історіографію історії міста, що, вкупі з численними джерелознавчими лакунами, утворили цікавий культурний феномен дискретності ранньої історії Катеринослава, коли в більшості наративів міцно переплетені фрагменти реальних історичних фактів та окремі міфологічні елементи, запозичені передусім із літературно-оповідних джерел. Тому, на сьогодні, на наш погляд, стоїть завдання системного аналізу історичної імагології (англ. «image» – образ) Катеринослава, з метою виокремлення базових елементів рецепцій міста у різних літературних досвідах, порівняльного аналізу різних образів міста, та їх співвіднесення з історичною реальністю тодішнього міста.

Описане вище коло проблем фактично ніяк не корелюється з місцевим краєзнавчим дискурсом, навіть у його сучасному стані, де яскраво домінує описовий метод. В місцевій історіографії XIX, і особливо XX ст., фрагменти описів міста розумілися виключно як історична ілюстрація та включалися в місцеві краєзнавчі наративи без жодних претензій на критичний аналіз. Дана стаття є продовженням низки раніше виданих статей автора [10; 11; 12; 13; 14], де зроблена спроба вперше поставити проблему історичної імагології Катеринослава та приступити до її дослідження.

Отже, метою даної статті є аналіз формування та основних складових образу міста Катеринослава в літературно-етнографічній творчості письменника, етнографа, журналіста середини XIX ст. О.С. Афанасьєва-Чужбинського.

Опис міста Катеринослава міститься в узагальнюючій праці О.С. Афанасьєва-Чужбинського, «Поездка в южную Россию» (частина 1), виданій 1861 р. у Санкт-Петербурзі [2; 4]. Вона споріднює в своєму характері вельми популярний у XVIII – першій половині XIX ст. жанр «подорожніх записок» та літературно-етнографічне дослідження, хоча, на нашу думку, в ній все ж таки переважає характер саме «подорожніх записок». На жаль, опис міста, даний Афанасьєвим-Чужбинським, залишився практично невідомим в місцевій історіографії, і ніколи навіть активно не цитувався місцевими авторами.

Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (1816-1875) – український та російський письменник, мемуарист, перекладач, мандрівник, етнограф, якому нині виповнюється 200 років від дня народження. Відомий як автор літературних творів українською та російською мовами, перекладач із французької та польської мов. Він належить до плеяди діячів, які в умовах Російської імперії прагнули всіляко розвивати український мовно-літературний та історико-культурний простір, навіть у офіційних канонах «малороссийской словесности».

Народився Олександр Степанович Афанасьєв (друга частина прізвища – літературний псевдонім) 29 лютого (12 березня) 1816 р. в селі Ісковці Лубенського повіту Полтавської губернії (нині Лубенського району) [5, с. 124]. Походив із родини дрібного поміщика. Освіту отримав, навчаючись у Гімназії вищих наук (з 1832 р. – ліцей) князя Безбородька у Ніжині в 1829-1835 рр. Тут Афанасьєв подружився з Є.П. Гребінкою й почав писати вірші. По закінченні ліцею був зарахований унтер-офіцером в Білгородський уланський полк. У 1843 р. Афанасьєв, розчарувавшись у військовій службі, вийшов у відставку у чині поручика й розпочав кар'єру журналіста в провінції. У 1847 р. він почав працювати в канцелярії воронезького губернатора, у 1848 р. був редактором неофіційної частини газети «Воронежские губернские ведомости». Але у 1849 р. він також вийшов у відставку.

Після цього Афанасьєв-Чужбинський вже повністю присвятив себе літературній діяльності. Перший вірш – «Кольцо», опублікований у часописі «Современник» (1838, XI число). Ранній період літературної творчості

відзначений ліричними віршами. Вірші російською мовою друкувались у часописах «Литературное прибавление к «Русскому Инвалиду» (1839), «Галатея» (1839–1840), «Маяк» (1840, 1842), «Москвитянин» (1844). Вірші українською мовою О.С. Афанасьєва-Чужбинського вперше були опубліковані в альманасі «Ластівка» (1841) у Санкт-Петербурзі. Згодом вони були зібрані в книзі «Що було на серці» (1855, СПб.). У 1843 р. познайомився з Т.Г. Шевченком, підтримував з ним дружні відносини, залишив спогади про нього, опубліковані в 1861 р. у Санкт-Петербурзі.

У 1856 р. розпочався новий етап діяльності О.С. Афанасьєва-Чужбинського. Тоді, за пропозицією великого князя Костянтина Миколайовича, одночасно з іншими літераторами – О.М. Островським, О.Ф. Писемським, М.Л. Михайловим та С.В. Максимовим, він взяв участь у науковому проєкті, завданням якого було об'їхати особисто прирічні та приморські області Російської імперії, скласти географічно-етнографічні їх описи [1; 5, с 124]. Афанасьєв-Чужбинський відправився на Придніпров'я, найближче до його малої батьківщини.

Результати цієї науково-дослідної праці О.С. Афанасьєв-Чужбинський виклав спочатку в серії статей в часописі «Морской сборник»: «Общий взгляд на быт приднепровского крестьянина» (1856), «Поездка на днепровские пороги и на Запорожье» (1857–1858), «Поездка по низовьям Днепра» (1859–1860) та в часописі «Русское слово»: «Поездка по Днестру» (1861–1863), «Дорожные записки» (1859–1860). Дещо пізніше ці праці були об'єднані у двотомну книгу «Поездка в Южную Россию», видану в Санкт-Петербурзі у 1861 та 1863 роках. У першій частині були представлені «Очерки Днепра», а в другій – «Очерки Днестра», з описом Бессарабії та Придністров'я. Критика прихильно зустріла появу цього двотомника: «Очень желаем побольше таких книг русской литературе» відзначалося у часописі «Время» (1861 р., № 10) [5, с. 124].

Основні літературні твори О.С. Афанасьєва-Чужбинського російською мовою – це художня проза, зокрема: розповіді «Упырь (Малороссийское предание)» (1839), «Мельница близ села Ворошилова» (1856), повість «Бабушка» (1861), романи «Чугуевский казак» (не закінчений, 1838), «Соседка» (1854), «Петербургские игроки» (1871), нарис «Из корнетской жизни» (1861), збірник «Очерки прошлого» у чотирьох частинах (1863), а також «розповіді у віршах» «Русский солдат» у двох випусках (Київ, 1851, 1852).

О.С. Афанасьєв-Чужбинський активно займався перекладацькою діяльністю. Його перу належать переклади з англійської (зокрема, творів Ф. Купера), французької, польської мов. Переклади з польської склали збірники «Галерея польских писателей» у п'яти частинах (Київ, 1851–1852), які вміщують твори Г. Ржевуського, І. Крашевського та Ю. Коженевського.

З літературознавчої спадщини О.С. Афанасьєва-Чужбинського – звернемо увагу на укладений ним «Словарь малорусского наречия» (літери А-З), опублікований у часописі «Известия Академии Наук по отделу русского языка и словесности» (1855, т. IV) і окремим виданням у Санкт-Петербурзі 1855 р. Ця книга займає певне місце в історії становлення та кодифікації української мови XIX ст.

З 1860 р. письменник жив у Санкт-Петербурзі й знову активно зайнявся видавничо-редакторською діяльністю. Він заснував декілька друкованих видань: у 1864 р. заснував газету «Петербургский листок»; у 1872 р. заснував та редагував часопис «Магазин иностранной литературы». Редагував часописи «Заграничный вестник» (1864–1867), «Новый русский базар» (1867–1868), «Искра» (1873), газету «Новости» (1875). Вів відділ «Журналистика» в газеті «Неделя» (1867–1868). В останні роки життя був «інспектором грамотності» Балтійського флоту та наглядачем Петропавлівського музею. Помер 6 (18) вересня 1875 р. Похований на некрополі «Літераторські мостки» Волкового кладовища у Санкт-Петербурзі.

Повне зібрання творів О.С. Афанасьєва-Чужбинського, але нараховує 9 томів, було видане за редакцією П.В. Бикова у Санкт-Петербурзі у 1890-1893 рр. [16].

Значення творчості О.С. Афанасьєва-Чужбинського для нашого краю полягає, передусім, у досить детальному літературно-етнографічному описі Придніпров'я від Катеринослава до Херсону та гирла Дніпра, вміщеному в першій книзі двотомника «Поездка в Южную Россию» під назвою «Очерки Днепра» (1861) [2]. Головна риса цього тексту – бажання розповісти про характер і звичаї місцевого населення та актуалізувати історичну пам'ять про колишнє Запорожжя. Ця праця була перевидана у 2004 р. дніпропетровським видавництвом «Січ» українською мовою (переклад Т.О. Абрамової, всі цитати нижче з цього видання) досить великим накладом – 3000 примірників [4]. На жаль, якість перекладу не можна визнати високою. Це перевидання не супроводжувалося хоча б будь-яким науковим коментарем та біографією автора.

Одним із важливих фрагментів історико-етнографічного опису Придніпров'я є доволі ретельний опис губернського міста Катеринослава. Розглянемо його більш детально.

Передусім зазначимо загальна цінність цього тексту, яка полягає в тому, що збереглося дуже обмаль описів Катеринослава 1850-1860-х років, і опис міста О.С. Афанасьєва-Чужбинського тут стоїть особняком. З іншого боку, цей опис Катеринослава у край важливий для дослідників, з огляду на його хронологічну прив'язку. Справа в тому, що перебування О.С. Афанасьєва-Чужбинського в місті припало якраз на період стрімкого «оживлення» міста після десятиліть провінційного скніння.

Кінець 1840-х–1850-і роки стали своєрідною «точкою біфуркації» Катеринослава, яка відділила власне, його ранню історію, від наступного періоду стрімкого демографічного, промислового та інфраструктурного зростання. У тексті О.С. Афанасьєва-Чужбинського яскраво відбилася ця еволюція міського розвитку. У першу чергу письменник звертає увагу на трансформацію зовнішнього вигляду міста, перехід від «містечка» за зовнішніми ознаками у бік більшої відповідності статусу губернського міста. Наведемо фрагмент: «Я пам'ятаю Катеринослав років дванадцять тому [близько 1845 р., бо ця частина книги, виданої 1861 р., вперше опублікована як

стаття у 1857-1858 рр. – М.К.], коли його ще можна було назвати містечком і досить непривабливим, як по його будівлях, так і по страшній непролазній грязюці, що наливалася навіть у дрожки. Років дев'ять тому [близько 1848 р. – М.К.], я знову відвідав його. За три роки Катеринослав змінився, але стоячи над Дніпром, майже біля порогів, не мав найменших ознак великої торгівлі. Втім, це повсюдний гріх нашого провінційного купецтва, що чекає ста на сто, а якщо одержує 50 %, то скаржиться, що нічого їсти. Тут же я зустрів бруд, ту ж мертву тишу по вулицях, і ту ж пилюку, що піднімається навіть від єврейської одноколки, та виїдає очі.

Тепер, через дев'ять років [у 1857 р. – М.К.], мені довелося декілька разів побувати в Катеринославі, і я знайшов у ньому невеличку зміну: побудовано декілька будинків на головній (Олександрівській) вулиці й уздовж цієї широкої, майже як Невський проспект вулиці, зверху протягнуто шосе до казенного саду. Шосе це обведено з двох сторін тротуарами, обсадженими акаціями, бузком і деякими іншими деревцями. Більше змін непомітно. На пристані така ж сонливість: життя ніякого, а тільки млява робота» [4, с. 59].

У цьому фрагменті зроблений наголос на візуальній фіксації автором результатів реконструкції центральної частини міста, проведеної в 1847-1850 рр. за ініціативи та під керівництвом цивільного губернатора А.Я. Фабра. Центральним елементом цієї реконструкції стало з'єднання «верхнього» та «нижнього» історичних центрів міста та влаштування дворядного бульвару на Катерининському проспекті (нині К. Маркса). До речі, О.С. Афанасьєв-Чужбинський помилився, назвавши Катерининський проспект Олександрівською вулицею, так називали тоді сучасну вулицю Артема.

Для уважного дослідника відразу впадає у вічі майже цілковита тотожність першого абзацу вказаного фрагменту тексту О.С. Афанасьєва-Чужбинського (де акцент зроблено на «містечковість» Катеринослава та непролазний бруд) з широко відомим у місцевому краєзнавчому дискурсі фрагментом листа В.Г. Белінського дружині, написаним у той же самий час: Афанасьєв-Чужбинський споглядав місто вперше близько 1845 р., Белінський – 24 червня 1846 р. Прочитуємо останнього: «Город чрезвычайно оригинален, улицы прямые, широкие; есть дома порядочные, но больше все мазанки, по улицам бродят свиньи с поросятами, спутанные лошади» [6, с. 291]. Принагідно зазначимо, що опублікований у 1861 р. опис міста О.С. Афанасьєва-Чужбинського залишився майже невідомим місцевим дослідникам, а лист Белінського з зібрання творів 1956 р. перейшов у майже всі місцеві путівники та краєзнавчі нариси.

Образ раннього Катеринослава до його «оживлення» середини ХІХ ст., в описах, зроблених О.С. Афанасьєвим-Чужбинським та В.Г. Белінським, чудово корелюється з іншим часто цитованим епістолярним джерелом – спогадами А.М. Фадєєва, які взагалі через свій обсяг та стиль мають велике значення в імагології раннього Катеринослава. Єдина різниця: Фадєєв порівнює Катеринослав з «голландською колонією», а не з «містечком», але це не змінює суті образу міста.

Наведемо найбільш показовий і часто цитований фрагмент тексту А.М. Фадєєва (мешкав у Катеринославі з 1817 по 1834 рр.): «Екатеринослав тогда представлял, почти также, как и теперь, более вид какой-то Голандской колонии нежели губернского города. Одна главная улица тянулась на несколько верст, шириною шагов в двести, так что был простор не только для садов и огородов, но даже и для пастбища скота на улице, чем жители пользовались без малейшаго стеснения» [18, с. 319].

Відзначаючи загальну тотожність образу раннього Катеринослава в текстах О.С. Афанасьєва-Чужбинського, В.Г. Белінського та А.М. Фадєєва, водночас звертаємо увагу на доволі різний характер акцентування в них питання візуальної невідповідності вигляду центра міста та його статусу. У текстах двох перших авторів ця вказівка має характер констатації, натомість у тексті А.М. Фадєєва це зауваження носить набагато більш негативне забарвлення. Взагалі, фрагмент тексту А.М. Фадєєва, власне, розпочинає загальний опис Катеринослава, де все зображено у максимально негативних фарбах.

Інша важлива риса образу Катеринослава, яка спостерігається саме з тексту О.С. Афанасьєва-Чужбинського, – це суттєві зміни в переліку основних міських об'єктів, традиційних для згадування авторами кінця XVIII – першої половини XIX ст. Для всіх цих авторів [8; 9; 15; 17; 18; 19] існував майже «канонічний» перелік, який довгий час не змінювався: руїни будівництва Преображенського собору, палац Потьомкіна, два міські сади (Потьомкінський та Казенний), гімназія з бібліотекою, фабрика тощо. Цей перелік не змінювався, навіть у залежності від характеру опису міста – позитивного чи негативного. Цей же перелік у цілому присутній і в спогадах А.М. Фадєєва та В.Г. Белінського.

Але якраз у тексті О.С. Афанасьєва-Чужбинського спостерігається чітка зміна пріоритетів у характері описування міста. Однак якщо в перших описах Катеринослава доби Сентименталізму та Романтизму (П.І. Сумароков, П.І. Шаліков, О.Ф. Воейков та ін.) основний акцент робився саме на сумі за «потьомкінськими проектами» Катеринослава, і, відповідно, основними об'єктами обиралися руїни собору та палац із садом, а також фабрика, то в наступних описах міста, починаючи з другої чверті XIX ст., обсяг місця, відведеного в текстах описів саме цим об'єктам, неухильно знижується. Перелічені вище знакові об'єкти, звичайно, є обов'язковими для згадування в усіх описах міста, але вони вже не визначають загальний характер розповіді з її майже есхатологічним сумом щодо долі Катеринослава, характерним для текстів 1790-1820-х рр.

Ця зміна пріоритетів яскраво спостерігається при аналізі тексту О.С. Афанасьєва-Чужбинського. Тут взагалі відсутні ремствування щодо загальної долі міста в ранній період. Серед видатних місць Катеринослава побіжно згадані Потьомкінський палац та обидва міські сади: «ясновельможний збудував собі тут палац на крутому березі Дніпра, оточений садом. Будинок і сад цей належать катеринославському дворянству, а в даний час в ньому

розміщуються поранені. <...> Прошло декілька днів, і Катеринослав почав порожніти, поступово приходячи у свій нудний нормальний стан. По-моєму, тут гарного – сади й особливо Потьомкінський, що розрісся на крутому березі Дніпра, спускаючись до ріки. Що відбувалося в цьому саді, залишається таємницею, але не може бути, щоб у часи чудового князя Тавриди він утримувався так недбало, як у даний час. Казенний сад, при якому знаходиться училище садівництва, має прекрасні алеї, відмінно утримується і служить місцем для міських гулянь» [4, с. 59, 63].

Натомість, уперше в літературній традиції, в тексті О.С. Афанасьєва-Чужбинського головний обсяг в описі Катеринослава приділений... ярмаркові. Інтерес дослідника-етнографа зумовив детальний опис головного для міста Петропавлівського ярмарку (прив'язувався до дня Петра та Павла 29 червня (11 липня за н.ст.). Раніше ярмарки практично не потрапляли у поле зору описувачів раннього Катеринослава. Отже, О.С. Афанасьєв-Чужбинський не тільки дає детальний огляд перебігу ярмарку, але й розглядає характер місцевої публіки та основні види товарів: «Збираючись у червні на пороги, я провів у Катеринославі чотири дні під час Петропавлівського ярмарку, бажаючи глянути на різноманітний люд, що зійшовся і з'їхався з округи. Хоча це, власне, вовняний ярмарок, проте, користуючись цим випадком, найжджають купці з великих міст, і влаштовується так званий панський ряд, де можна знайти і найвитонченіші модні матерії, і золоті, і срібні речі. Одним словом, можна відшукати все, навіть найвишуканішому покупцю, що ходив по лавках у витонченому пальті, вставивши в очі скельце, і голосно говорив: «У нас у Петербурзі» [4, с. 59–60].

Автор яскраво зображує місцеву катеринославську публіку, роблячи замітки соціального характеру, особливо відзначаючи активну участь у ярмарку місцевого дворянства. В цілому читач бачить картину місцевих типажів дворян, торговців різних націй та відчуває вдало передану атмосферу всього заходу: «Крім того, у панському ряду з ранку до вечора ви зустрінете всю вищу публіку, середню і нижчу, крім простонароддя, як міського, так і сільського. Хто не бував на наших ярмарках, той не має про них поняття. На Нижегородському, що я відвідував торік, і наполовину не було такого з'їзду дворянства, як у невеличкому і не дуже цікавому Катеринославі. У Нижньому з'являються в лавках або товчуться в Головному Будинку переважно міські дворяни і чиновники; повітові жителі лише з'являються за покупками і відразу йдуть. Там в основному купецтво наводнює трактири, театр і взагалі всі місця привселюдних веселощів. Тут же інша справа: якщо поміщик приїхав продати вовну і справити закупівлі для будинку, і в нього декілька дочок, він везе на ярмарок все сімейство з думкою: «нехай повеселяться».

На Катеринославський ярмарок було привезено дуже багато вовни і поміщики поживились, тому що ціна швидко зросла, доходячи до 18 руб. за пуд. З нагоди такої ціни, сімейства поміщиків активніше відвідували лавки і щодня старанно торгувалися з продавцями. Євреї переважно зазивали покупців, і принижено кланяючись, дуже тихим голосом запитували непомірні ціни. Руські торговці жартували з цього приводу зі своїми покупцями, але ломили

майже стільки ж, скільки і євреї, і за кожен гривенник страшно божилися» [4, с. 60].

Автор опису Катеринослава не обходить увагою й такий момент, як поведінка дітей дворян на ярмарку. Цей фрагмент тексту носить майже «водевільний» характер: «Не нудно було ходити по цих пожвавлених коридорах, розглядати різноманітні групи покупців, а більш покупниць, що вдягаються в лавки ніби-то на бал, щодня показуючи нові костюми. Це наш ярмарковий звичай, тому що панський ряд, своєрідна виставка наречених. Поки матері торгуються з купцями, дочки ходять туди-сюди у супроводі значної кількості кавалерів. У цей час у місті було декілька драгунських офіцерів, і очі панянок частенько зупинялися на молодих кавалеристах. Всі ці звичаї, зрозуміло, пов'язані із способом життя наших поміщиків. Маєтки їх, віддалені від міст, часто розкидані на далеку відстань одне від іншого, так що відвідини відбуваються не часто. Молодь веселиться тільки на сімейних святах у себе або у сусідів, бачить одні й ті ж обличчя, а кому ж не хочеться розмаїття! Ось чому ярмарки для сімейств поміщиків – найприємніші місця розваги! Молоде покоління поспішає на них з єдиною метою – повеселитися, хоча ніхто в цьому не признається. А покупки для них – справа другорядна» [4, с. 60-61].

О.С. Афанасьєв-Чужбинський приділив також увагу характеристиці катеринославського театру: «На цьому ярмарку не було зборів, одного з найголовніших звеселянь, і усе обмежилось театром, на сцені якого щодня лютувала трупа п. Жураховського». Далі автор описує фортепіанний концерт, влаштований якимсь Герличком, який знаходив сільських хлопців, аматорів музики. Цього разу концерт виконав кріпосний сільський хлопець. Концерт не сильно вразив автора спогадів: «Слухачів зібралося душ п'ятдесят у залі губернського предводителя дворянства. Признаюся, мені було якось сумно дивитися на молоду людину, одягнену Бог знає як, що не вміла ні поклонитися, ні навіть підійти до фортепіано. І про що думав бідняк, якщо він мало розвинений і дійсно любить музику? Хто знає, можливо, він і талановитий, про що важко було судити, тому що він боявся і зіграв аби-як дві, три п'єси з акомпанементом свого вчителя» [4, с. 61-62].

Далі автор спогадів зробив побіжний опис народного театру, торкаючись питання про його сприяння з боку різних представників селянської верстви: «У двох місцях по ярмарку стояли майданні балагани – лялькова комедія. Паяц зазивав народ, і треба сказати правду, що отут ніколи немає нестачі в глядачах. Особливо сільський люд поспішав побувати на комедії, щоб опісля цілий рік розповідати сусідам про бачені дива. Але є селяни, що, проходячи з дітьми повз балаган і показуючи на розвішану картину, на якій зрозуміти нічого неможливо, тлумачать, що все робиться диявольською марою, і що не варто дивитися на цю бісівську потіху. Молодь мовчки слухає батьківське наставляння, але чуючи голосний регіт глядачів у балагані, очікує влучну хвилину, щоб і самій за мідну гривню насміятися досхочу» [4, с. 62].

Виходячи передусім з етнографічних міркувань, О.С. Афанасьєв-Чужбинський яскраво змальовує характер народного Петропавлівського

ярмарку в Катеринославі, відносячи його саме до української традиції: «Характер катеринославського простонародного ярмарку збігається з усіма малоруськими ярмарками. У декілька ліній розбиті намети, під якими розставлені і розкладені товари, як необхідні для кожного, так і ті, що є предметом розкоші або невибагливого сільського кокетства. Але торговці, особливо торговки, тут набагато спритніші за тих, що займають лавки в панському ряду. <...> Між юрбами народу, у різних напрямках, ходили великоруські селяни із самоварами, із запасом склянок у півкруглій коробці за поясом та зв'язкою бубликів. Це збитенчики, що покрикують «Кипить! Гарячий кипить!». <...> Власне, вовняний ярмарок, анітрошки не цікавий, розуміється для тих, хто не бере участі: вози і на них тюки. От і усе. Два, три іноземці, десятків два євреїв і поміщики або управителі розглядають вовну, торгуються і відразу вирішують справу» [4, с. 62].

Цікавим в описі Катеринослава О.С. Афанасьєва-Чужбинського є побіжний опис скачок, які влаштовувалися під час ярмарку: «під час Петропавлівського ярмарку влаштовувалася скачка за містом, але являла одну лише пародію на скачки і не заслуговує на увагу. Крім недостатньої кількості тих, хто змагаються (якось скакав один тільки татарин), іподром цей постійно був вкритий хмарами пилюки, і я не розумію задоволення дам, що виїжджають дивитися на цю жалюгідну потіху» [4, с. 63].

Як бачимо, образ міста Катеринослава, створений в літературно-етнографічній праці О.С. Афанасьєва-Чужбинського, містить низку суттєвих відмінностей від до праць мемуаристів та письменників першої половини ХІХ ст. Але головною відмінністю його опису міста від усіх попередників є, на наш погляд, бажання автора вперше в літературі вписати історичне буття Катеринослава у місцевий історико-географічний та соціокультурний простір, що реалізується шляхом сполучення власне опису сучасного автору міста з оглядом місцевої традиції.

Саме через цю обставину Катеринослав у О.С. Афанасьєва-Чужбинського показаний не відірвано від «місця», як виключно соціокультурний анклав, а, навпаки, акцент зроблено на буття міста у доволі тісному повсякденному зв'язку з артефактами запорозької культурної традиції.

Найбільше звертає увагу в описі Катеринослава те, що, він відкривається нарисом про запорозьку слободу Половицю, яка, власне, передувала місту: «Декілька десятків років тому, на березі Дніпра, між Новим Кодаком і Кам'янкою, стояв невеличкий хуторець Половиця, запорізький зимівник. Зимівниками називалися окремі мизи, де козак тримав своє господарство, займався рибальством, хліборобством, скотарством, бджільництвом і в продовження зими зберігав свої череди, інколи досить численні» [4, с. 55].

Своєрідним символом запорозького етапу історії місцевості стає для автора постать Лазаря Глоби, засновника двох садів, які згодом були перетворені на основні паркові комплекси міста. «Запорожець Лазар Глоба мав такий зимівник і за звичаєм козаків, любив дерева навколо житла, тому завів у себе гарний плодовий сад і жив, горя не знаючи» [4, с. 55]. Далі автор знову

робить огляд запорозького зимівника і навіть ілюструє це невеличкою літературною сценою з життя запорожців.

Саме образ Лазаря Глоби для автора і є тим функціональним елементом, який сполучає історію Запорожжя та Катеринослава. «Жив та поживав Лазар Глоба у своїй Половиці і не передчував, яку важливу роль буде грати його зимівник у Новоросії. Пережив чи не пережив він атакування Січі, невідомо [тут автор помиляється – М.К.], тільки похований у своєму садку, нині казенному, де і дотепер збереглася могила запорожця. Пізніше зимівник перетворився в сільце Половиця, і на неї чудовий князь Тавриди звернув свою увагу. Ця місцевість так сподобалась Потьомкіну, що він у 1786 році започаткував тут будівництво Катеринослава, незважаючи на те, що це місто було закладено в великих розмірах по річці Самарі. Незабаром Катеринослав почав будуватися...» [4, с. 58-59]. Власне, вже після цього й подається загальний опис Катеринослава, складові якого проаналізовані вище.

Можна зробити висновок, що образ Катеринослава, сконструйований О.С. Афанасьєвим-Чужбинським, – це вже не «забута південна столиця», і не «річ у собі», своєрідний культурний анклав посеред придніпровських степів (що було особливо характерно для творів першої чверті ХІХ ст.). Згідно з канонами реалізму, Катеринослав зображений як невеличке, провінційне, хоч і губернське місто, зі своїми принадами і недоліками. І, крім цього, Катеринослав літературними засобами автора вплетений у місцеве історичне тло. Автор створив для сприйняття губернського міста Катеринослава чудову історичну декорацію, якою фактично стала історія Половиці, доля Лазаря Глоби та огляд слободи Лоцманська Кам'янка із славнозвісною громадою лоцманів.

Після опису Катеринослава, О.С. Афанасьєв-Чужбинський надав розгорнутий історико-етнографічний опис слободи Лоцманської Кам'янки, перший в історіографії ХVІІІ-ХІХ ст. Автор навів, зокрема, історичні відомості про розвиток лоцманської громади; описав зовнішній вигляд слободи, звичаї, вигляд житла, костюми лоцманів, навів тексти кількох лоцманських пісень. «Все, що стосується судноплавства, зосереджено в селищі Лоцманська Кам'янка. Там визначається міра вантажу і жодне судно не пропускається без належного обмірювання й огляду. Треба віддати справедливість старшому отаману лоцманської общини Бойку. Це справжній тип запорожця з усіма його різноманітними відтінками. <...> На закінчення розповіді про кам'янських лоцманів можна сказати, що це народ скромний, слухняний і надзвичайно талановитий у своїй справі».

Далі подається опис дніпровських порогів, з історичними екскурсами, описом судноплавства та поширених типів суден, каналів і населених пунктів Дніпровського Надпоріжжя. Автор звернув увагу на найбільші острови (Сурський, Пісковатий, Таволжаний та ін.), забори (Тягинська, Крива та ін.), камені та скелі (Монастирско, Зміїна скеля, Розбійники, Стовпи та ін.), описує села по боках Дніпра (Волоське, Василівка, Миколаївка, Кичкас–Ейнлаге та ін.).

Після опису порожистої частини Дніпра, О.С. Афанасьєв-Чужбинський представив детальний опис Нижнього Подніпров'я, звертаючи увагу на великі

населені пункти (Олександрівськ, Нікополь, Берислав, Херсон), історичні села (зокрема, Вознесенське, Капулівка), острови (Хортицький) тощо.

Головна відмінність опису Катеринослава О.С. Афанасьєва-Чужбинського від більшості попередніх описів Катеринослава – це його належність до реалістичного літературного напрямку. Більшість текстів доби Сентименталізму та Романтизму акцентували увагу на пошуках ідеального (або на відсутності ідеального) в конструюванні образів міста, відповідно картина міста видавалася далекою від реальності, або надмірно пафосною (Воейков), або надмірно нігілістичною (Шаліков, Фадєєв та ін.). Тут же вперше бачимо прагнення до чисто прагматичного опису реальності тодішнього міста з боку подорожнього, якому не передує власне «ментальна карта», відповідно до якої й оцінюється стан справ.

У цілому, опис Катеринослава О.С. Афанасьєва-Чужбинського (опублікований 1857 р. та 1861 р., написані раніше «реалістичні» спогади А.М. Фадєєва опубліковані пізніше, у 1890 р.), в історичній імагології Катеринослава відкрив яскраво новий, умовно «реалістичний» етап, коли описується вже сформоване місто, й увага звертається на загальний перелік основних міських об'єктів із їх характеристиками. У цьому й полягає основна відмінність цього досвіду від попередніх етапів, коли створення образу міста в подорожніх описах кінця XVIII – першої половини XIX ст. йшло шляхом накладання на реальність нового міста культурних моделей доби Просвітництва, коли самий вибір об'єктів опису та порядок імплантування в авторський образ міста фрагментів буття раннього Катеринослава зумовлювалися виключно Просвітницькими імперативними культурними настановами.

Дослідження проблем формування та еволюції історичних образів (історичної імагології) міста Катеринослава має, на наш погляд, кілька векторів подальшого дослідження. По-перше, це аналіз конкретних образів міста, створених тими чи іншими авторами. По, друге – це порівняльний аналіз цих образів, дослідження їх еволюції. По-третє, це аналіз основних семантичних категорій образів міста протягом кінця XVIII – початку XX ст., виявлення серед них найбільш поширених та маргінальних. В цілому ж, дослідження даного кола проблем, яке має виразно міждисциплінарний характер, неможливо проводити в рамках традиційного краєзнавчого дискурсу, а вимагає виходу на нові методологічні горизонти з застосуванням передусім культурологічного методологічного інструментарію.

Бібліографічні посилання:

1. Афанасьєв, Александр Степанович // Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1911. – Т. 4: Аскания–Балюз. – Кол. 500-501.
2. Афанасьєв-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. В 2-х ч. Часть I. Очерки Днепра / А.С. Афанасьєв-Чужбинский. – СПб.: Типография Морского Министерства 1861. – [2], 465, II с.
3. Афанасьєв-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. В 2-х ч. Часть II. Очерки Днестра / А.С. Афанасьєв-Чужбинский. – СПб.: Типография Морского Министерства 1863. – [2], 438, II с.

4. Афанасьєв-Чужбинський О.С. Подорож у Південну Росію. Історична монографія / О.С. Афанасьєв-Чужбинський; пер. з рос. Т.О. Абрамової. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 469 с.
5. Баскаков В.Н. Афанасьєв-Чужбинский Александр Степанович / В.Н. Баскаков // Русские писатели 1800–1917. Биографический словарь / гл. ред. П.А. Николаев. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т. 1: А–Г. – С. 124-125.
6. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений / В.Г. Белинский. – М.: АН СССР, 1956. – Т. 12: Письма. 1841-1848. – 596 с.
7. Быков П.В. Силуэты далекого прошлого / П.В. Быков. – М.–Л.: Земля и фабрика, 1930. – 240 с. – (Библиотека мемуаров и литературных памятников).
8. Вернет И.Ф. Еще несколько моих воспоминаний / И.Ф. Вернет // Украинский вестник. – Харьков: В Университетской Типографии, 1816. – Ч. 3. – Июль. – С. 173-190.
9. Воейков А.Ф. Екатеринослав (Из записок одного Рускаго путешественника) / А.Ф. Воейков // Новости литературы. – 1825. – Сентябрь. – С. 119-144.
10. Кавун М.Э. Ранний Екатеринослав как пространство культурного Пограничья в сознании современников (опыт прочтения российских мемуарных источников первой четверти XIX в.) / М.Э. Кавун // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – Вип. 2. – С. 80-91.
11. Кавун М.Е. «Обширный замыслами вельможа»: Образ Г.О. Потьомкіна в літературних рецепціях раннього Катеринослава (кінець XVIII– перша чверть XIX ст.) / М.Е. Кавун // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Нац. гірн. ун-тет, 2014. – Вип. 11. – С. 3-13.
12. Кавун М.Э. Образ раннего новороссийского города в восприятии крестьянства (на материалах Екатеринослава конца XVIII – первой половины XIX вв.) / М.Э. Кавун // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей. – Коломна: Государственный социально-гуманитарный университет, 2015. – С. 8-13.
13. Кавун М.Э. Сентименталистский образ раннего Екатеринослава в воспоминаниях И.Ф. Вернета / М.Э. Кавун // Краєзнавство і учитель – 2015: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (27 лютого 2015 р., Україна, м. Харків) / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2015. – С. 20-22.
14. Кавун М.Е. «Запоріжжя чекає свого історика...»: Олександр Афанасьєв-Чужбинський та його літературно-етнографічний опис Придніпров'я середини XIX ст. / М.Е. Кавун // Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2016 р.: Методико-бібліографічне видання / упоряд. І.С. Голуб. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. обл. універс. наук. бібліотека, 2016. – С. 43-49.
15. Лонгинов Н.М. Путевыя письма Н.М. Лонгинова. Июнь – Сентябрь 1823 / Н.М. Лонгинов // Русский архив. – М.: В Университетской типографии, на Страстном бульваре, 1905. – Вып. 12. – С. 549-572.
16. Собрание сочинений Александра Степановича Афанасьева (Чужбинского) / под ред. П. В. Быкова. Т. 1–9. – СПб.: Книгоиздательство Герман Гоппе, 1890-1893.
17. Сумароков П.И. Досуги крымскаго судьи или второе путешествие в Тавриду / П.И. Сумароков. – СПб.: В Императорской Типографии, 1803. – Ч. 1. – 230 с., табл.
18. Фадеев А.М. Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева / А.М. Фадеев // Русский архив, издаваемый Петром Бартечевым. 1891. Книга первая. – М.: Университет. тип., 1890. – С. 289-329, 385-424, 465-494.
19. Шаликов К.П. Екатеринославль / К.П. Шаликов // Аглая, издаваемая К.П. Шаликовым. – М.: В Университетской Типографии, 1812. – Ч. 1. – С. 42-64.

Надійшла до редколегії 10.12.2015.